

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

1.2018

Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ

КИЇВ-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: д. і. н., ст. н. с. **Отрощенко І. В.**

Байкара Т. (Стамбул, Туреччина), доктор філософії, проф.

Блесинг У. (Лейден, Нідерланди), доктор філософії

Богомолів О. В. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Бондаренко І. П. (Київ), д. ф. н., проф.

Бубенок О. Б. (Київ), д. і. н., проф., *заст. гол. ред.*

Вовін О. В. (Манос, США), к. ф. н., проф.

Гаркавець О. М. (Алмати, Казахстан), д. ф. н., проф.

Гюльсевин Г. (Ізмір, Туреччина), доктор філософії, проф.

Дрига І. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Івакін Г. Ю. (Київ), д. і. н., чл.-к. НАНУ

Йогансон Є. (Упсала, Швеція), доктор філософії, проф.

Кемпер М. (Амстердам, Нідерланди), доктор філософії, проф.

Кіктенко В. О. (Київ), д. філос. н., ст. н. с.

Кочубей Ю. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Мавріна О. С. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Нгуєн Куанг Тхуан (Ханой, В'єтнам), д. е. н., проф.

Ольмез М. (Анкара, Туреччина), доктор філософії, проф.

Онищенко О. С. (Київ), ак. НАНУ

Радівілов Д. А. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Рибалкін В. С. (Київ), д. ф. н., проф.

Рубель В. А. (Київ), д. і. н., проф.

Серебряний С. Д. (Москва, Росія), д. філос. н.

Смолій В. А. (Київ), ак. НАНУ

Сунь Юе (Пекін, КНР), проф.

Тарасенко М. О. (Київ), д. і. н., ст. н. с.

Тищенко К. М. (Київ), д. ф. н., проф.

Хамрай О. О. (Київ), д. ф. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*

Черніков І. Ф. (Київ), д. і. н., проф.

Чжан Хун (Пекін, КНР), доктор філософії

Яценко Б. П. (Київ), д. геогр. н., проф.

Літературний редактор *Надія Овчарук*

Комп'ютерний набір *Юлії Дудки*

Комп'ютерний дизайн та макетування *Ярослави Ленго*

Адреса редакції:

Україна, 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 226

Телефони:

головний редактор: (044) 278-76-52, редакція: (044) 279-99-71

E-mail: shidnyj.svit@gmail.com

“Східний Світ” реферується у Google Scholar, Slavic Humanities Index.

Редакція не завжди поділяє позицію авторів.

При передруку посилання на “Східний світ” обов'язкове.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, протокол № 1 від 28.02.18

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 15802-4274 ПП від 28.09.2009 р.

ISSN 1608-0599

© Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2018

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

<i>Bordilovska O., Ugwu V.</i> Sino-Indian Competition in Africa	5
<i>Бубенок О. Б.</i> Аси на півночі Криму	18
<i>Dung Nguyen Manh.</i> Vietnam and Korea Trade Relations during the First Haft of 20 th Century	28
<i>Капранов С. В.</i> Китайський період діяльності Кіта Іккі	40
<i>Кочубей Ю. М.</i> Українське сходознавство за межами країни (XX – поч. XXI ст.)	57
<i>Накорчевський А. А.</i> Гуманітарні знання й освіта в Японії XVII–XXI ст.	62
<i>Usoltseva M.</i> The Question of Identity in Indian Reformers' Discourse after the First World War: Madhavia's Case	88

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Бурба Д. В.</i> Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові	104
--	-----

ПЕРЕКЛАДИ

<i>Есендал М. Ш.</i> Фемініст / Переклад з турецької та вступна стаття Г. В. Рог	123
--	-----

СПАДЩИНА

<i>Кримський А. Ю.</i> “Історія хазар” (неопубліковані фрагменти) / Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко	127
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Чувпило О. О., Чувпило Л. О.</i> Гордість української орієнталістики. Рецензія на: Черніков І. Ф. З пережитого. Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української туркології. – К.: АКМЕ-ГРУП, 2017. – 108 с.	145
--	-----

ХРОНІКА

<i>Кіктенко В. О.</i> XI Міжнародна наукова конференція “Китайська цивілізація: традиції та сучасність” (Київ, 26 вересня 2017 р.)	150
---	-----

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

<i>O. Bordilovska, V. Ugwu.</i> Sino-Indian Competition in Africa	5
<i>O. Bubenok.</i> The Ases in Northern Crimea	18
<i>Dung Nguyen Manh.</i> Vietnam and Korea Trade Relations during the First Haft of 20 th Century	28
<i>S. Kapranov.</i> The Chinese Period of Kita Ikki's Activities	40
<i>Yu. Kochubey.</i> The Activities of the Ukrainian Orientalists Outside the Country (20 th – early 21 st Cent.)	57
<i>A. Nakorchevski.</i> Humanitarian Knowledge and Education in Japan in 17–21 Cent.	62
<i>M. Usoltseva.</i> The Question of Identity in Indian Reformers' Discourse after the First World War: Madhaviah's Case	88

LANGUAGES AND LITERATURES

<i>D. Burba.</i> Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian	104
--	-----

TRANSLATIONS

<i>M. Esendal.</i> Feminist / Translated from the Turkish and Introductory Article by G. Rog	123
---	-----

LEGACY

<i>A. Krymskyi.</i> "History of the Khazars" (Unpublished Fragments) / Compl. by O. Bubenok, O. O. Khamray and V. Chernoiivanenko	127
--	-----

REVIEWS

<i>O. Chuvpylo, L. Chuvpylo.</i> Pride of the Ukrainian Oriental Studies. Book review: Chernikov I. F. Experience. About My Teachers and Friends, about Myself and Sixty Years of My Researches Concerning the Ukrainian Turcology. – Kyiv: AKME-GRUP, 2017. – 108 p.	145
---	-----

CHRONICLE

<i>V. Kiktenko.</i> The 11 th International Scientific Conference "Chinese Civilization: Tradition and Modernity" (Kyiv, September 26, 2017)	150
--	-----

UDC 811.211:003.034:81'35.161.2

ORTHOGRAPHIC TRANSCRIPTION OF SANSKRIT NAMES AND TERMS IN UKRAINIAN

D. Burba

Independent Researcher
boorba@gmail.com

The article is devoted to the unification of spelling of Sanskrit names and terms in Ukrainian. The author considers the hundred-year history of this issue, drawing on written at the beginning of the 20th century texts of famous Ukrainian writers such as Ivan Franko and Lesia Ukrainka, and of Ukrainian scientists such as M. Kalinovich, P. Ritter, and O. Barannikov. The analysis of the current state of things demonstrates the substantial variance of approaches to this problem.

The article briefly introduces the phonetic system of Sanskrit. The principal difference between the International Alphabet of Sanskrit Transliteration and the Practical Ukrainian transcription is explained. Rules for Ukrainian reproduction of Sanskrit words is formulated on base of phonetic, morphological, historical and distinctive principles, however Sanskrit and Ukrainian phonetics and Ukrainian spelling were decisive. Particular attention is paid to Ukrainian rendering of sonant aspirates *gh*, *jh*, *ḍh*, *dh*, *bh*, syllable-forming *r* and *l*, sonant *h*, palatal *ñ*, and nasal *m* (anusvara), as well as iotated vowels. The rule of distinguishing between palatal *ś* and cerebral *ṣ* is proposed. The problem of giving a certain grammatical gender to Ukrainian borrowing from Sanskrit is considered. Separately, the rules for writing complex words, as well as the rules of hyphenation, are set. Examples of Ukrainian adjectives stemmed from Sanskrit nouns are given. The formulated rules are briefly duplicated in compact table, which makes it possible to automatically switch from the International Alphabet of Sanskrit Transliteration to the Orthographic Ukrainian Transcription.

This publication was preceded by a lengthy discussion with specialists in the Ukrainian language, Sanskrit and Hindi, as well as with Indian and Ukrainian scientists whose sphere of interest was Indology.

Keywords: Sanskrit, terminology, transcription, transliteration, orthography

Д. В. Бурба

ПРАКТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ САНСКРИТСЬКИХ ВЛАСНИХ НАЗВ ТА ТЕРМІНІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вступ

Хоча професійний інтерес українських вчених до Індії взагалі та до санскритських текстів зокрема має більш ніж стосімдесятирічну історію [Завгородній 2013, 21], наразі в українському написанні слів, запозичених із санскриту або інших мов Індії (наприклад, у географічних назвах), спостерігається значний різнобій. Часто просто копіюється російське написання, яке саме по собі є недосконалим¹, причому нерідко порушуються норми української орфоєпії. Інші автори, зважаючи на те, що українська мова фонетично багатша за російську, намагаються використати можливості української мови для більш точного відтворення звучання санскритських слів, але не завжди роблять це вдало. Навіть у межах одного номера журналу, у статтях,

написаних різними авторами, індійські запозичення можуть передаватись по-різному. Інструкція з російського написання індійських географічних назв була видана ще в 1959 році [Инструкция... 1959]. Однак для української мови подібних правил немає досі (на що скаржаться, зокрема, дописувачі української Вікіпедії)². Такий стан речей має свої об'єктивні причини: у Радянському Союзі наприкінці 1930-х років НКВС знищило українську індологію, яка почала відновлюватися лише через півстоліття [Завгородній 2013, 43]. Проте нинішню ситуацію аж ніяк не можна вважати задовільною, і це спонукало нас до написання цієї статті, котрій передувало тривале обговорення. Визначальними при формулюванні правил, що пропонуються тут, були санскритська й українська фонетика та український правопис. Правила обговорювалися з П. Ю. Гриценком (д. філол. н., директор Інституту української мови НАН України), К. В. Довбнею (к. пед. н., доцент каф. Близького Сходу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка), Мрідулою Гош (к. і. н., голова правління Східноєвропейського інституту розвитку), С. В. Капрановим (к. філос. н., старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ), Ю. Ю. Завгороднім (д. філос. н., науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ), Ю. В. Ботвінкіним (к. і. н., директор Центру мови гінді та індійської літератури в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка), О. А. Борділовською (д. пол. н., доц. каф. міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин), Д. О. Луценком (магістр права, магістр історії, знавець санскриту)³ та іншими фахівцями. Щира подяка усім за участь в обговоренні.

Деякі відомості про санскрит

Санскрит – давньоіндійська літературна мова, що належить до індійської групи індоєвропейських мов. Розрізняють епічний санскрит, який формувався на основі східних діалектів в Індії з I тисячоліття до н. е. по III–IV століття н. е., і класичний санскрит (IV–VII ст.). Більш ранній варіант давньоіндійської мови (II – початок I тисячоліття до н. е.), що сформувався з її західних діалектів, називають ведійською мовою, або ведійським санскритом. Існують також такі пізні різновиди санскриту, як буддійський гібридний санскрит та джайнський санскрит [Кочергина 1994].

Вчені Давньої Індії створили вражаючі за своєю повнотою граматичні трактати. Зокрема, вже в трактаті Паніні “Аштад’яї” (близько V ст. до н. е.) йдеться про лінгвістичну нульову форму (lora), тоді як на Заході така концепція з’явилася лише через дві з половиною тисячі років [Шохин 1994, 131]. Деякі відомі мовознавці вважають, що навіть сучасний опис відмінності дзвінких приголосних від глухих був би неможливим без індологів, які ознайомили світ із працями давньоіндійських фонетистів [Allen 1953, 3–4; Шохин 1994, 332].

Найпоширенішим алфавітом санскриту є деванагарі (devanāgarī), яким користуються також у мові гінді та ще декількох сучасних мовах Індії. Для запису санскритських слів літерами інших алфавітів застосовуються дві різні системи: транслітерація й практична транскрипція (хоча останню теж іноді називають транслітерацією, що інколи призводить до плутанини). Транслітерація – заміна літер однієї писемності літерами іншої писемності, незалежно від їхньої вимови. У паперових наукових публікаціях зазвичай використовують транслітерацію латинкою IAST (International Alphabet of Sanskrit Transliteration). Оскільки літер у санскритському алфавіті значно більше, ніж у латинському, у IAST застосовуються літери з діакритичними знаками та диграфи (сполучення двох літер). Щоб звільнитися від потреб у спеціальних літерах, були створені зручні для Інтернету системи ITRANS, Harvard-Kyoto тощо, у яких розрізняється використання малих і великих літер, а

діакритичні знаки або не використовуються зовсім, або стоять не над чи під літерою, а поруч із нею. Неоіндуїсти та подібні до них групи у своїх виданнях, розрахованих на нефахівців, часто користуються кириличною калькою з IAST.

На відміну від транслітерації, практична транскрипція – це запис іншомовних слів засобами національного алфавіту з урахуванням їхньої вимови [Кочерган 2001, 145]. Різницю між транслітерацією й транскрипцією продемонструємо наочно на прикладі англійських слів *Yankee* та *laughter* (“сміх”). Транслітерація українською кирилицею – *йанкеє, лаугтер*; українська транскрипція – *янкі, лáfте*. Однак, на відміну від тих мов, у яких написання може суттєво відрізнитися від вимови, у санскритському письмі кожна фонема позначається окремою літерою. З усіх алфавітів світу лише в санскритському алфавіті (та індійських алфавітах, що базуються на ньому) літери розташовані не у випадковому порядку, а на основі майже бездоганної класифікації фонем [Рудой, Островская 1999]. Давньоіндійська графіка фіксує санскритський текст на фонетичному рівні, а прийнята в санскритології латинська транслітерація деванагарі є одним з можливих видів фонетичної транскрипції санскриту [Зализняк 1987].

Голосні звуки санскриту: अ *a*, आ *ā*, इ *i*, ई *ī*, उ *u*, ऊ *ū*, ऋ *r*, ॠ *ṛ*, ल *l*, ए *e*, ऐ *ai*, ओ *o*, औ *au*

Приголосні звуки наведені в таблиці (вірама⁴ опущена, щоб не захащувати клітинки).

Співвідношення голосу і шуму	Шумні зімкнені				Сонанти		Шумні фрикативні	
	глухі		дзвінкі					
	непридихові	придихові	непридихові	придихові	носові	неносові	глухі	дзвінкі
Місце творення								
Гортанні							ः ḥ	ः h
Задньо- язикові	क k	ख kh	ग g	घ gh	ङ ṅ			
Палатальні	च c	छ ch	ज j	झ jh	ञ ñ	य y	श ś	
Церебральні	ट ṭ	ठ ṭh	ड ḍ	ढ ḍh	ण ṇ	र r	ष ṣ	
Зубні	त t	थ th	द d	ध dh	न n	ल l	स s	
Губні	प p	फ ph	ब b	भ bh	म m	व v		

Носовий призвук після голосного (який позначається крапкою над верхньою горизонтальною лінією) у транслітерації передається літерою *m̐* (або *m̐*).

Короткі санскритські голосні *a*, *i*, *u* та довгі *ā*, *ī*, *ū*, *e*, *o* схожі на українські [a], [i], [y], [e], [o] (якщо не враховувати різницю в довготі). Складотворчі *r/ṛ* схожі на звук [p] у російському слові *бодрствуй*. Санскритські дифтонги *ai*, *au*⁵ схожі на дифтонги в нім. *fein*, *Haus*, англ. *fine*, *hause*. Звук *l* схожий на складотворче *l* в англійському слові *settled*. Приголосні *c*, *k*, *g*, *t*, *d*, *p*, *b*, *m*, *n*, *y*, *v*, *s* подібні до [ч], [к],

[г], [т], [д], [п], [б], [м], [н], [й], [в], [с]. Церебральні відрізняються від зубних тим, що кінчик язика завернутий назад і нижньою стороною торкається переднього піднебіння; на слух *t*, *d* дещо схожі на англ. *t*, *d*. Санскритське *j* – злите [дж] (англ. *j*); звук *l* – англ., нім., франц. *l*. Звук *r* (церебральний *p*), імовірно, акустично був трохи схожим на англ. *r*. Церебральний звук *ṣ* близький до [ш], а палатальний *ś* схожий на м'який [ш'], польск. *ś*. Звук *ñ* – англ. *ng*⁶; *ṅ* – м'яке [н']; [*ṇ*] – церебральний *n*. Звук *h* – дзвінкий нім. чи англ. *h*; *ḥ* – глухий нім. чи англ. *h*. Придихові звуки відрізняються від відповідних непридихових тим, що головний проривний елемент супроводжується тут слабким звуком на кшталт англ. *h* – глухим після глухого головного елемента і дзвінким після дзвінкого [Залізняк 1987]. Тобто придихові вимовляються так, як відповідні непридихові, але супроводжуються видихом. Хоча в транскрипції звуки передаються двома знаками, вимовляти їх треба як один звук⁷ [Аулова 1969, 26].

Написання українською: історія, фонетика, орфографія

З відомих історичних причин написання санскритських термінів і власних назв українською мовою було орієнтованим на російський правопис. Тому будемо звертати увагу передусім на відмінності українського написання від російського.

Санскритське *h*. “Дзвінкому німецькому чи англійському *h*”, про який пише російський санскритолог, є український відповідник – звук [г] [Кочерган 2001, 118]. Згідно з українським правописом, у словах іншомовного походження *h* звичайно передається літерою *г*: *герцог*, *гінді*, *Гельсінкі*, *Гіндустан*... [Український правопис 2012, § 87]. Ще Леся Українка в “Стародавній історії східних народів” писала *Магабгарата* [Леся Українка 1918, 36]. Також писав через *г* (а не *х*) слово *Магабгарата* (і слово *Магадева*) академік М. Я. Калинович в опублікованій у 1928 році статті “Концентри індійського світогляду”⁸. Індолог О. П. Баранников писав українською (у 1926 році) через *г* слова *Брагман*, *магарадж* [Антологія... 1961, 412–413]. Гнат Хоткевич у своєму перекладі “Шякунтали” Калідаси пише (у 1929 році) *Гемакута* (*hemakūta*), *Рогіні* (*rohini*) [Антологія... 1961], а Павло Ріттер у перекладі “Катхупанішади” (1933 р.) – *Брагма* [Завгородній 2013, 189]. Хоча “Український правопис” робить винятки для деяких слів англійського походження, які вже традиційно пишуться через *х* (наприклад *хобі*, *Хемінгуей*), П. Гриценко наполягає на передачі санскритського *h* українською літерою *г* і зазначає, що це не є проблемою, оскільки до написання санскритських термінів через *х* звикла відносно невелика кількість читачів. Небажання писати, наприклад, *магатма*, *магараджа* (а не *махатма*, *махараджа*) має таку ж природу, як викликане звичкою до написання слова *Єгова* небажання “свідків Єгови” писати ім'я *Ягве*⁹.

Санскритські придихові. Індоевропейські придихові проривні (зімкнені) ще в спільнослов'янській мові на ранньому етапі її розвитку, а можливо навіть у період балто-слов'янської єдності, змінились у звичайні проривні приголосні [Жовтобрюх 1979, 78]. Тому санскритські придихові повелося умовно передавати сполученнями двох літер. Глухі придихові приголосні *kh*, *ch*, *th*/*ṭh*, *ph* українською передаються так само, як російською: *kx*, *cx*, *tx*, *px*. Це виправдано, оскільки український [x] глухий, а буквосполучення *kx*, *cx*, *tx*, *px* українському мовцю знайомі, наприклад *вакханалія*, *чхати*, *тхір*, *пхати*. А от для дзвінких придихових українська мова знову надає можливості, відсутні в російській: “слабкий дзвінкий звук на кшталт англійського дзвінкого *h*” – це український *г*. Тому Леся Українка передає *bh*, *dh* як *бг*, *дг* (*Магабгарата*, *Сіддгарта*), і так само робить Іван Франко, пишучи (у 1910 році) *Бгагавата* в “Короткому нарисі історії староіндійського (санскритського) письменства” [Франко 1983, 476]. А. Ковалівський у примітках до перекладених Ріттером віршів Бгартригарі (*bhartṛhari*) зазначає: “вірніше *Бгартргарі*” (а не

Бхаратрхарі) [Антологія... 1961, 416]. У виданні “Панчатантра: П’ять кошків житейської мудрості. Шукрапаті: Сімдесят оповідок папуги” (Перекл. із санскриту Ігоря Серебрякова і Тамари Іваненко. К.: Дніпро, 1988) кількасот раз вживаються *бг* і *дг* (кілька разів зустрічається також *бх* і *дх*, але це можна вважати недоглядом редактора). У “Міфах давньої Індії” С. І. Наливайка (1992 рік) теж усюди вже *бг* і *дг* (наприклад: *Прабгаваті, Прабгаса, Дзрімараїштра*). У посібнику з мови гінді С. Наливайка також сказано, що *h, bh, dh* вимовляються як *z, bz, dz* [Наливайко 1997]. Таким чином, питання з *бг* і *дг* можна вважати вирішеним. Не є проблемою й написання дзвінкого *jh* (яке зустрічається значно рідше) як *джг*, оскільки таке словосполучення українській мові теж не чуже: *джгут* (як і *обгортка, підготувати*).

Найбільше суперечок викликає дзвінкий придиховий звук *gh*. Деякі автори (особливо ті фахівці, які здобували освіту в російських навчальних закладах) за звичкою передають його так, як пишуть російською: *zx*. Але в різних мовах однакові літери можуть використовуватися для позначення різних звуків. Наприклад, абревіатура ВВС російською читається як *вэ-вэ-эс* (військово-повітряні сили), а англійською – як *Бі-бі-сі*. Ім’я російського поета, записане українською так, як воно пишеться російською – *Есенин*, – у зворотному перекладі матиме киргизьке звучання: *Есенин*¹⁰. Для російського звука [г_{рос.}] в українському алфавіті відведена інша літера – *г*. А звуки [г_{укр.}] і [x] дуже погано сполучаються між собою, і в українській мові буквосполучень *zx* або *xz* не зафіксовано [Перебийніс 1970]. Щоб відтворити російську вимову, треба було б написати *zx*. Однак таке звукосполучення, окрім того, що не властиве українській мові, ще й буде ближчим до глухого придихового звука *kh* (на що звертає увагу Ю. Ботвінкін), оскільки [x] є глухим звуком. Здавалося б, найлогічніше передавати *gh* як *гz*, проте фахівці з української мови відкидають можливість впровадження такого абсолютно не властивого їй сполучення літер. Коли пересічна людина, яку не вчили вимовляти санскритські придихові звуки, – чи то дитина, яка читає індійські казки, чи радіодиктор, котрий зачитує прес-реліз Індійського Центру, – стикається з буквосполученням “гг”, вона впадає в стан, схожий на ступор¹¹, не знаючи, як це прочитати, оскільки жодного слова з таким звукосполученням в українській мові немає [Перебийніс 1970, таблиці 3–8]¹². Порівнюючи мову з музичним інструментом, можна сказати, що на українській “арфі” немає струни *гz*.

Таким чином, для передачі санскритського звука *gh* залишається один варіант: писати просто українське *z*¹³. Прикметно, що саме так пишуть українською індійці, які живуть в Україні. Зокрема, Мрідула Гош (яка вільно володіє українською мовою), зазначає: “Мова, як живий організм, трансформується, часто без нашого відомо, і адаптується до наших потреб. Я б розрізняла фонетичну транслітерацію від практичної. Моє прізвище Ghosh... Мені здавалося й здається, що саме українська літера *z* відповідає звуку, що транслітерується англійською як *gh*. Тому я завжди пишу *Гош*, відмовляюся писати *Гхош* українською. *Гхош* є російський варіант написання мого прізвища. *Гзош* може бути невдалою фонетичною транслітерацією, у якій відчувається вплив російської та англійської – спокуса використати дві літери: *г* та *z*”¹⁴. Пані Гош звертає увагу на те, що індійське *gh* – це не звуки [г] і [г], які вимовляються послідовно, а один звук. При вимові придихових звуків артикуляція звука й видих мають обов’язково відбуватися одночасно, інакше отримаємо два самостійних звуки [Аулова 1969, 26]. Тому теза про те, що буквосполучення *гz* точніше передає придиховий *gh*, ніж просто *z*, є сумнівною. Якщо написати українською, наприклад, *meza* (megha), то ми отримаємо в середині слова два приголосних звуки: *me-ga*, тоді як у санскриті там один (me-gha), який у міжнародному фонетичному алфавіті позначається символом *g^h*, де ^h є фактично діакритичним знаком. Славно-

звісний санскритолог Франц Боп використовував з цією ж метою розвернутий апо-строф: *meg'a* [Bopp Franz 1833]¹⁵. В. Вітні зазначає, що “майже в усіх випадках *h* походить від колишнього *gh*” [Whitney 1879, 22; Ellis 1874, 1135].

На жаль, використання однієї української літери *z* для позначення двох санскритських звуків – *gh*, *h* – може призводити до появи омографів, наприклад: *para-gatana* – “ешафот” (*parāghātana*) і “напад” (*parāhatana*); *gana* – “брила” (*ghana*) і “вбивство” (*hana*). Однак така ж само ситуація вже має місце через нерозрізнення в практичній транскрипції церебральних і зубних приголосних, а також коротких і довгих голосних, наприклад: *nimxa* – “п’єдестал” (*pīṭha*) і “питво” (*pīṭha*); *mala* – “гірлянда” (*mālā*), “ліс” (*māla*), “бруд” (*mala*). У таких випадках бажано до українського написання додавати в дужках чи в примітці уточнення латинською транслітерацією з діакритичними знаками¹⁶.

Санскритське *g*. В “Українському правописі” (§ 15) сказано: “Літера *г* передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний як в українських словах, так і в давнозапозичених і зукраїнізованих: *агрус, тава, тазда, тандж...* У власних назвах іншомовного походження етимологічний *г* згідно з усталеною традицією вимовляється як *z*; проте збереження *г* у вимові не є порушенням орфоепічної норми. Отже, правильною є вимова: *Гданськ і Гданськ, Гренландія й Гренландія, Гібралтар і Гібралтар; Гарібальді й Гарібальді, Гете й Гете*”. Натомість О. Д. Пономарів у вступі до словника “Фонема *z* та *г*” вказує, що “кількість слів із фонемою /г/ далеко не обмежується списком, наведеним на с. 20 «Українського правопису»”, і далі дає такі рекомендації: “У неслов’янських антропонімах (іменах та прізвищах), а також у новіших загальних назвах розрізняємо *h* та *g*, що передаються відповідно через *z* та *г*” [Пономарів 1997]. Хоча, як зазначав у свій час перекладач Володимир Самійленко в статті “Чужомовні слова в українській мові”, “наш люд, коли приймає ці слова, то систематично замінює в них звук *г* звуком *z*” [Самійленко 1918], усе ж у словах, запозичених із санскриту, важливо відрізнити *h* та *gh* від *g*, тому дуже бажано, прислухавшись до рекомендацій знаного філолога, послідовно передавати звук *g* літерою *г* – як у власних назвах *Ганг*¹⁷, *Ганді*, зафіксованих у вищеназваному словнику. Семіотична функція фонем /г/ дозволяє не сплутати, наприклад, слово *gata* (*gata* “той, хто пішов”, “померлий”) зі словом *ghata* (*ghata* “гличик” або *hata* “вдарений”, “вбитий”). “Українська радянська енциклопедія” та інші видання радянської доби не можуть бути критерієм з цього питання, оскільки з 1933 року літра *г* була в СРСР під заборону. Михайло Калинович у 1928 році писав ім’я бога *Агні* з літерою *г*; з цією ж літерою в 1933 році писав (у перекладі “Катха-упанішади”) слово *йога* Павло Ріттер [Завгородній 2013, 189]. П. Гриценко також вітає вживання в санскритських запозиченнях літери *г*, зазначаючи, що очікування фіксації в словниках слів з таким написанням може затягтися на не один десяток років.

Санскритське *ñ*. Це м’який [н’], сполучення якого з [а] в російському написанні позначається буквосполученням *ня*, наприклад *праджня* (*prajñā*). Згідно з “Українським правописом” (§ 5.2) “літери *я, ю, є* пишуться... після приголосного для позначення сполучення м’якого приголосного з [а], [у], [е]: *ряд, люди, останне*”. Таким чином, цілком виправданим є, наприклад, таке українське написання санскритських слів: *джняна* (*jñāna*), *джнюбадг* (*jñubādh*), *джнея* (*jñeya*). Однак перед приголосним російські індологи м’якість [н’] чомусь не позначають. Імовірно, так сталося тому, що перші російські перекладачі користувалися спрощеним (без діакритичних знаків) написанням слів в англійських перекладах, наприклад *Ranchatantra* (точна транслітерація – *Раїцатантра*), а потім таке російське написання (у цьому разі – *Панчатантра*) стало загальноновживаним. Але, оскільки українська індологічна традиція лише формується, немає причин не позначати м’якість *н* знаком м’якшення: *паньча* (*pañca*).

Санскритські *ṣ, ś, ī*. Звуки *ṣ* та *ś* можна описати як твердий [ш] і м'який [ш']. У російському написанні між ними не роблять різниці¹⁸. Можливо, це пов'язано, окрім іншого, з тим, що в російській мові буквосполучення *ши*^{рос.} завжди вимовляється як [шы], тому російською вимовити, наприклад, *Шива* (*śiva*) не можна інакше, як з твердим [ш] – [шыва]. Така спотворена вимова була механічно перенесена до української мови, і в словнику з'явилося слово *Шива*. Однак в українській мові звукосполучення [ш'і] є звичним: *шість, наші*. Тому М. Калинович (учень санскритолога Фридриха Кнауера) писав (у 1928 році) *Шіва*¹⁹. Гнат Хоткевич писав *Шіва*, перекладаючи “Шякунталу” (1929 р.) [Антологія... 1961]. Так само ім'я цього бога написано у виданнях “Панчатантра” і “Міфи давньої Індії” [Панчатантра... 1988; Наливайко 1992]. Фахівці із санскриту (зокрема, К. Довбня) наполягають саме на такому написанні.

Українські шиплячі – тверді, але частково пом'якшуються в позиції перед *і, я, ю, є* [Дудка 2010, 17]. Тому цілком виправданою була б передача санскритських *śa, śu, śe* як *шія, шю, шє* (тут літери *я, ю, є* позначають, згідно з українським правописом, сполучення м'якого приголосного з [a], [y], [e]). Хоча в коренях питомих українських слів таких буквосполучень немає, вони можливі в практичній транскрипції. Так, скажімо, назва литовського міста *Siauliai* передається українською як *Шяуляй* [Кочерган 2001, 146]. Саме як *шія* передавав *śa* в таких словах, як *шіякті* (*śakti*), *Шякунтала* (*śakuntalā*), *Шянкара* (*śankara*) П. Ріттер [Ріттер 1929, 540–542]. Так само писав *Шякунтала* Гнат Хоткевич [Калідаса 1961]. Що ж з стосується сполучення *ś* з приголосними та літерою *о*, то, оскільки в українській мові знак м'якшення після літери *ш* ніколи не зустрічається, знак *ь* у таких словах, як *шірі* (*śrī*), *шірадга* (*śradhā*), *шімашіяна* (*śmaśāna*), *Шішода* (*yaśodā*), *Шішопанішад* (*iśopaniśad*) тощо, сприймався б як щось чужорідне. Тому пропонуємо писати подібні слова все ж без знака м'якшення: *шрадга, шмашіяна, Шішода, Шішопанішад*. Це, звичайно, певний відхід від фонетичного принципу, але, за словами А. Залізняка, “як і у випадку з латинню та іншими стародавніми мовами, зазвичай допускається низка фонетичних умовностей, які наближають вимову санскритських звуків до рідної мови читача” [Залізняк 1987].

Довге санскритське *ī* схоже на звук [i] в українському слові *ліноці*. А коротке санскритське *i* нагадує щось середнє між українськими ненаголошеними звуками [i] та [и] [Аулова 1969, 12]. Згідно з чинним українським правописом (§ 90 в), у словах іншомовного походження, які є загальними назвами, після приголосних *д, т, з, с, ц, ж* (дж), *ч, ш, р* перед наступним приголосним пишеться *и*: *сигнал, динамо, режисим, дизель, зигзаг, принтер* тощо. Таким чином, згідно з цим “правилом дев'ятки” треба було б писати, наприклад, *адіті* (*aditi* “безмежність”), *тіка* (*tīkā* “коментар”), *сіддгі* (*siddhi* “успіх”), *джіва* (*jīva* “душа”), *читта* (*citta* “розум”), *шіва* (*śiva* “милостивий”) і т. д. Однак санскритські *i* та *ī* звучать ближче до українського [i]. Оскільки “правило дев'ятки” не розповсюджується на власні назви, то ці ж слова, вжиті як імена богів чи людей, “Правопис” не забороняє писати через *i*: *Адіті, Джіва, Шіва*. Саме таке подвійне написання зустрічається у виданні [Панчатантра 1988]: *сідга* та *Сіддгешварі*. Ця ситуація є дивною, тому звернемо увагу на те, що в нещодавно запозичених словах “правило дев'ятки” може порушуватись [Вакуленко 2009]. Так, в “Українській радянській енциклопедії” зустрічається багато термінів, що традиційно пишуться з *i*, наприклад: *сіванітек, сіда, сінди, сірхакпха, сіті*. Тому видається, що санскритські запозичення теж краще писати через *i*, за винятком звукосполучення *śi*. Церебральний *ṣ* [ш] є твердим звуком, після якого звучання санскритського *i* наближається до українського *и*. Передача санскритського *śi* як *ши*, а санскритського *śi* як *ші* являє собою застосування розрізняювального принципу, який дозволяє не сплутати, наприклад, слова *каші* (*kaśi* “шкідливий”) і *каші* (*kāśi* “сонце”).

Санскритські *r/ṛ*, *l*. Коли індійці пишуть англійською мовою, вони передають складотворчі *r/ṛ* як *ri* або *ru*. Російською прийнято писати *ri*. Однак В. Вітні у своїй “Санскритській граматиці” пояснює, що *r* насправді є *r*, присутнє “у деяких слов’янських мовах” [Whitney 1879, 10]. Наприклад, у чеській скоромовці *strč prst skrz krk* (“штрикни палець крізь шию”) немає жодного голосного, окрім складотворчого *r*. Тому надходили пропозиції передавати *r/ṛ* просто українським *p*, наприклад *Кришна* (kr̥ṣṇa). Проте в українській мові складотворче [p] відсутнє, через що однокладове санскритське слово з *r*, на кшталт *рч* (ṛc “гімн”), ніхто прочитати не зможе. У сучасній українській мові місце колишнього складотворчого [p] зайняло українське *ри*, наприклад *криниця*, *кривавий* (але не *кріниця*, *крівавий*). Тому потрібно писати *Кришна*, *рч* тощо. Санскритське *l* зустрічається рідко, але при потребі його теж можна передати як *ли*.

Санскритське *y*. Цьому неносовому сонанту відповідає український [й], наприклад *його* (yoga). Згідно з українським правописом (§ 4), на позначення звукосполучення [й] + [i] пишеться літера *й*: (1) на початку слова й після голосного, (2) після м’якого приголосного (на письмі – з м’яким знаком), (3) після твердого приголосного (на письмі – з апострофом), (4) в іншомовних словах після голосного. Аналогічно літери *я*, *ю*, *є* пишуться (згідно з § 5.1) для позначення звукосполучень [й] + [a], [й] + [y], [й] + [e] на початку слова й після голосного. Таким чином, пишемо *крайка* (kṛaika), *Ямуна* (yamuṇā), *юга* (yuga), *раєна* (raeṇa) і т. д. Хоча усі знають, що треба писати, наприклад, *яблуко* чи *юшка* – а не *йяблуко* чи *йюшка*, – все ж нерідко доводиться зустрічатися з неправильним написанням *йядави*, *йюга* тощо. А от звукосполученню *yo* справді відповідає українське *йо*, наприклад *бгайоттара* (bhayot-tara).

Звертаємо увагу на те, що навіть короткі слова на кшталт *dayā*, *kriyā*, *nyāya* пишуться як *дая*, *крія*, *ньяя*, а не *дайя*, *крійя*, *ньйяя*. Якщо написати, наприклад, *ньяйя*, то це буде вже не “вчення про логіку” (*nyāya*), а інше слово – *nyāyā* (“правильне”). Тобто буквосполученнями *йя*, *йї*, *йє* передаються лише санскритські *yā*, *yī*, *yē*. Винятком є давно присутнє в словниках слово *майя* (*māyā* “світова ілюзія”), яке в “Українському правописі” (§ 5) згадується окремо: “*війя*²⁰, *майя*” (хоча мало б бути *мая*).

В українській мові йотовані можуть відділятися від попередньої приголосної апострофом або знаком м’якшення. Апостроф у словах іншомовного походження та похідних від них пишеться (згідно з § 92.1 “Українського правопису”) перед *я*, *ю*, *є*, *ї* після приголосних *б*, *п*, *в*, *м*, *ф*, *г*, *к*, *х*, *ж*, *ч*, *ш*, *р*. Апостроф не пишеться (а) перед *йо*, (б) коли *я*, *ю* позначають пом’якшення попереднього приголосного перед *а*, *у*. Таким чином, пишемо *ар’я* (ar̥ya), *в’юга* (v̥yūha), *г’югодога* (gyogodoḡa) і т. д. Тут апострофом позначається роздільність вимови *я*, *ю*, *є*, *ї* та попереднього твердого приголосного [Український правопис 2012, § 6].

Згідно з § 93.1 “Українського правопису”, знак м’якшення (*ь*) у словах іншомовного походження пишеться після приголосних *д*, *т*, *з*, *с*, *л*, *н* перед *я*, *ю*, *є*, *ї*, *йо* (окрім тих випадків, коли *я*, *ю* позначають сполучення пом’якшеного приголосного з *а*, *у*). Однак знаком *ь* позначається м’якість приголосних звуків [Український правопис 2012, § 16], тоді як у санскриті м’якими є *ś* та *ṅ*. Тобто із санскритською вимовою узгоджується написання, наприклад, слова *шьява* (śyāva). Решта ж перерахованих у § 93 приголосних (*d/d̄*, *t/t̄*, *s*, *l*, *n/n̄*) у санскриті є твердими (окрім, можливо, *l*, який індійці вимовляють доволі м’яко). У ході обговорення П. Гриценко обіцяв винести цю колізію на розгляд мовної комісії, але зазначив, що до внесення змін в “Український правопис” все одно треба його дотримуватись (*dura lex, sed lex* – закон, є закон). Таким чином, пишемо *дьявабгумі* (dyāvābhūmī), *дьюкша* (dyukṣa), *тьятра* (tyatra), *тьюгра* (tyugra), *сьяладжа* (syārajā), *сьюмака* (syūmaka), *калья* (kala-ya), *панья* (paṇya), *ньюпта* (nyupta) і т. д.

Санскритське *m̐*. Цей носовий призвук після голосного інколи передають як *m*, тоді як в інших випадках пишуть *n*. Звук *m̐* може утворюватись, коли за носовим приголосним йде фрикативний шумний, наприклад *man + sya + te = maṁsyate*. Кінцеве *m* перед приголосним переходить у *m̐*, але перед губним приголосним може також залишатися *m* (тобто співіснують два варіанти написання) [Бюлер 1923]. Також *m* може залишитися перед коренем *rāj* у слові *saṁrāj* (і похідних від нього *saṁrājñī* and *sāmrājya*) [Whitney 1879, 66]. Тому слово *saṁrāj* також пишемо через *m*: *самраддж*. У санскритсько-російському словнику В. А. Кочергіної носовий призвук після голосного перед губними й *h* у першому випадку передається літерою *m̐*, а в другому – літерою *ñ* (натомість санскритській літері, яка зазвичай передається в транслітерації літерою *ñ*, у цьому словнику відведена літера *n* з прямою рисочкою над нею). Таким чином, санскритське *m̐* передаємо як *m* тоді, коли воно утворилося з *m* перед *r*, *ph*, *b*, *bh*, *m*, *v*, *h*, наприклад *сампадана* (*saṁpādāna*), *самгарша* (*saṁharṣa*), а в решті випадків – як *n*, наприклад *сантоша* (*saṁtoṣa*), *гансіра* (*haṁsira*).

Санскритське *jñ̐*. Окрему увагу потрібно приділили лігатурі, яка в транслітерації передається буквосполученням *jñ̐*. У сучасній мові гінді ця лігатура найчастіше читається як м'який [ɟ̃]. У ході обговорення Д. Луценко звернув увагу на зауваження М. Колсона: “Вимова широко різниться. Подекуди, приміром, вимовляється (з голосним *a*) як *gva*²¹, в інших місцях як *dva*” [Coulson 1976]. Проте в російській індологічній літературі *jñ̐* передається як *джня* (мова йде про санскрит, а не гінді), і ми теж пропонуємо писати, наприклад, *джняна* (*jñāna*).

Словникова основа і називний відмінок. У санскритських словниках відмінювані слова наводяться у формі словникової основи, яка зазвичай не збігається з називним відмінком. Індологи вживають санскритські слова так, як ті написані в словнику, а індійці та неоіндуїсти, пишучи іншими мовами, переважно вживають слова в називному відмінку. Таким чином, маємо два написання, наприклад: *атман* (*ātman*) / *атма* (*ātmā*, наз. відмінок від *ātman*), *санньясін* (*saṁnyāsīn*) / *санньясі* (*saṁnyāsī*, наз. відмінок від *saṁnyāsīn*), *мантра* (*mantra*) / *мантрам* (*mantram* – наз. відмінок сер. роду). Але деякі слова навіть індологами пишуться так, як вживаються вже тривалий час, наприклад: *карма* (*karma* – називний відмінок від *karman*), Бхагаван (*bhagavān* – наз. відмінок від *bhagavat*).

Рід іменників. Зрозуміло, що слово *пуруша* (*puṛuṣa* “чоловік”) чоловічого роду, а *стрі* (*stṛī* “жінка”) – жіночого. Так само чоловічого роду слово “вриша” (*vṛṣa* “бик”), а “дгену” (*dhenu* “корова”) – жіночого. Серед іншомовних слів назви осіб набувають рід відповідно до статі: *ця* леді, *цей* аташе, випечений денді. Але якого роду, наприклад, слова *бгакті*, *магавак'я*, *дгарма*?

Схоже, що до цієї проблеми існує три підходи. Перший: надавати санскритському запозиченню той рід, який слово має в санскриті. Наприклад, інколи пишуть *ця бгакті*, оскільки санскритське слово *bhakti* має жіночий рід (хоча іноді вживається в санскритських текстах і як іменник чоловічого роду). Такий підхід видається сумнівним. Наприклад, французьке *sofa* чоловічого роду, а українське *софа* – жіночого.

Другий підхід: надавати санскритському запозиченню той рід, який має його переклад. Якщо, наприклад, *магавак'я* (*maḥāvākyā*, у санскриті – середній рід) означає “вислів”, то *магавак'я* начебто теж чоловічого роду. Такий підхід також сумнівний, оскільки *maḥāvākyā* можна перекладати словами *сентенція* (жіночий рід) або *висловлювання* (середній рід).

Вважаємо, що при визначенні роду санскритського запозичення потрібно орієнтуватись на українську граматику. Українські іменники чоловічого роду найчастіше мають нульове закінчення (*дуб*, *хутір*, *стіл*); жіночого роду закінчуються на *а* (*я*) або також не мають у своєму складі закінчення (*земля*, *зима*, *радість*); іменники середнього роду закінчуються на *о*, *е* або *я*: *вікно*, *сонце*, *листя*. Таким чином, зі словами *йога* або *дгарма*, що закінчуються на *а*, співвідноситься займенник *вона*, хоча

санскритські іменники уога та dharma мають чоловічий рід. *Джняна* (“знання”) теж вона або ця, хоча санскритське jñāna середнього роду.

В українській мові незмінювані іншомовні назви тварин мають чоловічий рід: австралійський *кенгуру*, домашній *шимпанзе*, шотландський *поні*. А назви неістот належать переважно до середнього роду: *бюро*, *журі*, *рагу*, *пенсне*. Тому доречно вживати, наприклад, слово *бгакті* як незмінюваний іменник середнього роду.

Що стосується незмінюваних іменників, які є власними назвами, то вони зберігають рід загальних назв: *велике Варанасі* (місто), *давнє Могенджо-Даро* (місто), *священна Кавері* (річка), *Тамілнад* (штат) *прийняв гостей*.

Інокли в українській мові санскритське слово вживається в дещо зміненому вигляді. Наприклад, слово *упанішада* завдяки доданому *a* має той само жіночий рід, що й санскритське upaniṣad. Оскільки в українській мові чоловічий рід із закінченням *a* мають небагато іменників, зокрема *собака*, та власні імена, то санскритські іменники чоловічого роду, які закінчуються на *a*, буває зручніше вживати так, як вони вимовляються в гінді (а не санскриті), тобто без кінцевого *a*, наприклад *цей бгакт* (санскр. bhakta), той *аватар* (санскр. avatāra).

Одним із найбільш вживаних санскритських слів є brahman, що має кілька значень, з яких головні три. Якщо це слово середнього роду, воно має називний відмінок brahma й найчастіше означає “абсолют”, “духовне начало”. Українською пишемо *Брагман*. (Б. Л. Смирнов пропонував писати *Брахмо*, а А. В. фон Шлегель писав *Brahm*, проте ці варіанти не прижилися). Оскільки це не особа, а абстрактне поняття, у знахідному відмінку пишемо [пізнати] *Брахман* (з нульовим закінченням – за аналогією з *пізнати Абсолют*).

Якщо ж слово brahman чоловічого роду, то в називному відмінку воно закінчується на довге ā (brahmā) і може бути іменем одного з трьох верховних богів індуїзму – Брагми або назвою представника верстви духовенства. У другому випадку слово має в знахідному відмінку української мови закінчення *a*, наприклад *зустрів знайомого брагмана*.

Для позначення священника є ще слово brāhmaṇa (наз. відмінок brāhmaṇas, але кінцеве *as* перед паузою перетворюється на *aḥ*, перед дзвінками приголосними – на *o*, перед голосними – на *a*, проте *as + a = o*). Однак вживати це слово в українській мові як іменник чоловічого роду незручно (*цей брагмані*, *зустрів цього брагману*, *у цього брагмані*); зручніше користуватися словом *брагман*.

Винятки. Деякі давно вживані слова пишуться з порушенням правил або спотворено, наприклад: *Будда* (Buddha), *майя* (māyā), *Гімалаї* (himālayā), *йоґ* (yogin), *санскрит* (saṁskṛta), *упанішада* (upaniṣad).

Написання складних слів. Терміни, які в оригіналі є складним словом, утвореним із двох або більшої кількості слів, українською треба писатися через дефіс²², а не окремими словами, наприклад *уттара-міманса* (uttara-mīmāṁsā). Не мають бути винятком і назви творів санскритської літератури, наприклад: “Гатха-йога-прадіпіка” (gaṭha-yoga-pradīpikā), “Нарада-бгакті-сутри” (nārada-bhakti-sutrāṇi). Хоча англійською мовою назву таких книг зазвичай пишуть окремими словами (наприклад, *Natha Yoga Pradipika*), українське наслідування англійського написання породжувало б необхідність відмінювати кожне з окремих слів, наприклад: *прочитав Гатху Йоґу Прадіпіку*. Однак у написанні можна частково розкрити значення складного слова: *подальша міманса*, “*Бгакті-сутри*” *Наради*.

Проте було б небажано розривати дефісом літери, видозмінені через своє сполучення внаслідок застосування санскритського закону милозвучності (правила sandhi). Зокрема, бажано писати “Бгагавадгіта”, а не “Бгагавад-гіта”, оскільки тут *d* утворилося з *t* саме завдяки сполуці з *g*; *раджогуна* (rajoḡuṇa), а не *раджо-гуна*, оскільки тут *o* утворилося з *as* через сполучення з *g* (можна написати також *гуна* “раджас”).

Ще один варіант написання може бути пов'язаний із застосуванням етимологічного принципу. Наприклад, якщо є бажання більш наочно виокремити компоненти тріади характеристик вищого буття “Вічність-Знання-Блаженство” (*sat, cit, ānanda*), можна написати *sat-čit-ananda* (тут правило *сандгі* не застосовується), хоча фонетично більш правильним є написання одним словом: *saccīdananda* (*saccīdananda*). Аналогічно назву однієї з упанішад можна написати як “Ішопанішад” (*īśopaniṣad* – тут *o* утворено злиттям звуків [a] і [u]) або як “Ішя-упанішада” (у цьому разі санскритський іменник жін. роду *urāṇiṣad* замінено його українською формою *упанішада*).

Правила переносу. Згідно з “Українським правописом” (§ 41), при переносі не можна розривати сполучення літер *дж, дз*, які позначають один звук. У санскритських словах один звук позначають також буквосполучення *ау, ай, кх, чх, тх, пх, джж, бж, дж*. Їх не бажано розривати при переносі. Наприклад, не рекомендується переносити *Ма-дга-ва*; оскільки тут присутні такі склади: *Ма-дга-ва*.

Словотвір. Іноді буває потрібно утворити від санскритського терміна похідне слово. В індологічній літературі нерідко зустрічаються прикметники, утворені від таких понять, як *sāttva* (“чистота”, “прозорість”, “істинність”), *rādjhas* (“запал”, “рух”) і *tāmas* (“інертність”, “тупість”), котрі розглядаються як *тригуна* – “три [фундаментальні] якості” світу. Російською пишуть *саттвичний, раджасичний, тамасичний* (рідше – *саттвический, раджасический, тамасический*). Пропонуємо писати українською *саттвóвий, раджасóвий, тамасóвий* – за моделлю *сливóвий* (від слива), *описóвий* (від опис).

Іноколи спроби деяких авторів утворити український прикметник не можна визнати вдалим. Наприклад, видання [Індія: давнина і сучасність 2016] рекомендує писати “вішнуїський”, “шиваїський”²³. Можливо, ця рекомендація викликана тим, що поряд зі словом *буддистський* існує слово *буддійський*. Але якщо йти шляхом аналогії, то новотвір мав би вигляд “шивіський”. А нормативним і зафіксованим у словнику є написання *вішнуїтський, шиваїтський* (від *вішнуїт, шиваїт*) – за аналогією зі словами *єзуїтський, шийтський, сунїтський* (від *єзуїт, шийт, сунїт*). Хоча, наприклад, слово *студентський* вимовляється як [студен'с'кії], “Український правопис”, керуючись у цьому випадку морфологічним принципом, зберігає перед суфіксом *ськ* приголосний *т*: “Перед суфіксом *ськ(ий)* деякі приголосні змінюються, змінюючи й самі суфікси: *к, ць, ч + ськ(ий)* дають *цьк(ий)* (наприклад, *парубок – парубоцький*); *з, ж, з – зьк(ий)* (наприклад, *боягуз – боягузький*); *х, ш, с – ськи(ий)* (наприклад, *товариш – товариський*)... Інші приголосні перед суфіксом *ськ(ий)* на письмі зберігаються (наприклад, *студент – студентський*)” [Український правопис 2012, § 18.2].

Стисло сформулюємо вищевикладене у вигляді правил-рекомендацій. З деякими уточненнями (яким, можливо, буде присвячена наступна стаття) ці правила можуть бути застосовані також до слів, запозичених з мови гінді.

Рекомендації щодо українського написання санскритських власних назв та термінів

Санскритські власні назви (наприклад, *Індра, Варанасі, Нандін*) та терміни (наприклад, *дгарма, тапас, ньяя*) зазвичай подаються в спрощеному українському написанні. У разі потреби українське написання уточнюється (у дужках чи в примітці) транслітерацією за системою IAST (International Alphabet of Sanskrit Transliteration, наприклад *Магараштра* (*mahārāṣṭra* “велике царство”).

1. Санскритським голосним *a/ā, u/ū, e, o* відповідають українські літери *a, y, e, o*; позначена рисочкою довгота не враховується. Санскритські *r/ṛ, l, ai, au* передаються буквосполученнями *ри, ли, ай, ау*, наприклад: *риши* (*rṣi* “мудрець”), *литака* (*līta*

“упорядник”), *пайнга* (raiṅga “мишачий”), *каумуді* (kaumudī “місячне світло”). Санскритські *i/ī* передаються літерою *i* – окрім тих випадків, коли стоять після твердого *ṣ*, – тоді пишеться українська *u*, наприклад *шидга* (ṣiḍga “вільнодумець”).

Примітка: Про написання голосних після *y* та після м’яких приголосних див., відповідно, пункти 7, 5.2, 6.

2. Приголосні *k, c, t/ṭ, d/ḍ, r, l, p, b, v, s, m, n/ṇ/ñ* передаються літерами *k, ч, m, d, p, л, n, б, в, с, м, н; j* – буквосполученням *дж*.

3. Санскритське *g* позначається українською літерою *г*, наприклад *деванатагі* (devanāgarī).

4. Санскритські *ḥ* та *h* передаються, відповідно, українськими *х* та *г*, наприклад *духха* (duḥkha), *Гімалаї* (від himālayā).

5. Для передачі *ṣ* (твердого [ш]) та *ś* (м’якого [ш’]) використовується українська літера *ш*, але:

5.1. Сполучення *ṣi* передається українським *ши*, тоді як після м’якого [ш’] (*ś*) пишеться *i*, наприклад *Шіва* (śiva; див. також пункт 1).

5.2. Сполучення *ś* з голосними *a, u, e* передається буквосполученнями *ша, шу, ше*, наприклад *шякті* (śakti), *шяїва* (śaiva), *шюра* (śūra), *шепа* (śepa).

6. Санскритське *ñ* передається літерами *нь*, наприклад *паньча* (raiṅca), але *ñā/ñā, ñu/ñū, ñe* – *ня, ню, не*, наприклад *джняна* (jñāna), *джнея* (jñeya).

7. На початку слова та після голосного санскритські *ya/yā, yi/yī, yu/yū, ye* передаються українськими йотованими *я, ї, ю, є*, наприклад *Яду* (yādu), *атамайн* (ātāyīn), *Юдгіштхіра* (yudhiṣṭhira), *Ваю* (vāyu), *вішаєндрія* (visayendriya), *гаєшта* (haueṣṭa). Сполученню *yo* відповідає українське *йо*, наприклад *джйоті* (jyoti). Сполучення *yā/yū, yī/yī, yu/yū, ye* передаються як *ія, ії, їю, їє, йю*, наприклад *ньяїя* (nyāyā “правильне”).

Виняток – давно запозичене слово *майя* (хоча мало б бути *мая* – māyā “світова ілюзія”); але *майн* – māyin “чарівник”; *джнянама* – jñānamā “просякнутий знанням”).

7.1. Після санскритських *d/ḍ, t/ṭ, s, ś, l, n/ṇ/ñ* перед *я, ї, ю, є, йо* ставиться знак м’якшення (*ṅ*), наприклад *дьяят* (dyāyat), *дьюта* (dyūta), *тьяга* (tyāga), *атьюха* (atyūha), *сьялака* (syālaka), *сьюна* (syūna), *Шьяма* (śyāma), *шьєна* (śyena), *шьйонака* (śyōṅka), *малья* (māya), *ньяя* (nyāya), *нюна* (nyūna).

7.2. Після інших приголосних перед *я, ї, ю, є* ставиться апостроф, наприклад *вір’я* (vīrya), *п’юкина* (pyukīṅa). Перед *йо* апостроф не ставиться, наприклад *війо-ман* (vyoman).

8. Глухі придихові *kh, ch, th/ṭh, ph* передаються українськими буквосполученнями *кх, чх, тх, пх*, наприклад *кханда* (khaṅda), *чханда* (chanda), *мантха* (mantha), *шятха* (śaṭha), *пхена* (phena).

9. Дзвінкі придихові *jh, dh/ḍh, bh* позначаються українськими *джг, дг, бг*, наприклад *джгара* (jgara), *дгарма* (dharma), *дгаукана* (ḍhaukana), *бгакті* (bhakti).

10. Дзвінке придихове *gh* передається українською літерою *г*, наприклад *гатодара* (ghaṭodara), *Магаван* (maghavan).

11. Санскритське *m̐* передається як *м* тоді, коли утворилося з *m* перед *p, ph, b, bh, t, v, h*, або якщо є останньою літерою в слові, наприклад *сампара* (sāmparāya), *самгара* (samhara), *аум* (aum̐). Також через *м* пишуться слова *самрадже* (samrāj), *агамкара* (ahaṅkara). У решті випадків пишеться *н*, наприклад *сансара* (saṅsāra), *сінга* (simha).

12. Санскритські слова зазвичай наводяться не в називному відмінку санскриту, а в такому вигляді, у якому вони подані в санскритському словнику, наприклад *атман* (ātman), *санньясін* (saṅnyāsīn), *мантра* (mantra), а не *атма* (ātmā), *санньясі* (saṅnyāsī), *мантрам* (у санскриті mantram – наз. відмінок сер. роду). Але деякі

слова пишуться так, як вживаються вже тривалий час, наприклад *карма* (karma – називний відмінок від karman), *Бгагаван* (bhagavān – наз. відмінок від bhagavat).

13. Деякі давно вживані слова пишуться з порушенням правил або спотворено, наприклад *Будда* (Buddha), *майя* (māyā), *Гімалаї* (himālayā), *йог* (yogin), *санскрит* (saṁskṛta), *упанішада* (upanīṣad).

14. Терміни, які в оригіналі є словами, складеними з двох або більшої кількості слів, українською пишуться через дефіс (а не окремими словами), наприклад *джняна-йога* (jñāna-yoga)²⁴. Це стосується й назв творів санскритської літератури, наприклад “Аштанга-гридая-самгіта” (aṣṭāṅga-hṛdaya-saṁhitā), “Нарада-бгакті-сутри” (nārada-bhakti-sutrāṇi). Також можливе написання, у якому частково розкривається значення складного слова: *йога знання/джняни, самгіта “Аштанга-гридая”, “Бгакті-сутри” Наради*.

14.1. Але не рекомендується розривати дефісом літери, видозмінені через своє сполучення (правило *сандгі*). Наприклад, бажано писати “Бгагавадгіта”, а не “Бгагавад-гіта”, оскільки тут *d* утворилося з *t* саме завдяки сполучі з *g*; *раджогуна* (rajoṅga), оскільки тут *o* утворилося з *as* через сполучення з *g* (можна написати також *гуна “раджас”*). Тріада характеристик вищого буття “Вічність-Знання-Блаженство” може писатися або одним словом *саччідананда* (saccidānanda), або (якщо є бажання виділити три компоненти складного слова: sat, cit, ānanda) як *сат-чит-ананда* (у другому випадку санскритське правило *сандгі* не застосовується). Назва “Господньої упанішади” пишеться або як “*Ішопанішад*” (īśopaniṣad – тут *o* утворено злиттям звуків [a] і [u]), або “*Ішя-упанішада*” (тут санскритський іменник жін. роду upaniṣad замінено його українською формою *упанішада*).

15. Слова *атман*, *Брагман* у знахідному відмінку пишемо українською як *атман*, *Брагман*, наприклад *пізнати атман/Брагман* (а не *атмана/Брагмана*). Але коли йдеться про брагмана-священника, тоді знахідний відмінок – *брагмана* (наприклад, *зустрів брагмана*).

16. Оскільки буквосполучення *au*, *ai*, *kx*, *cx*, *tx*, *px*, *дж*, *джг*, *бг*, *дг* є фактично диграфами (тобто ними позначається один звук), їх не бажано розривати при переносі. Наприклад, переносимо “*Ма-га-бга-ра-та*” (а не “*Магаб-гарата*”).

Таблиця переходу від транслітерації (IAST) до української практичної транскрипції

b б	bh бг	c ч	ch чх	d/ḍ д	dh/ḍh дг
g г	gh гг	h, окрім буквосполучень gh, ch, kh, ph, th/ṭh г	ḥ х	j дж	
jh джг	k к	kh кх	l л	ḷ ли	m м
ñ	якщо утворилося з m перед b, bh, h, m, p, ph, v, а також якщо є останньою літерою в слові м у решті випадків н				
n/ṇ/ñ н	ñā/ñā, ñe, ñi/ñī, ñu/ñū ня, не, ні, ню у решті випадків ñ нь	p p n nx	r р	ṛ/ṝ ри	
s с	ṣ ш	ś ш	t/ṭ т	th/ṭh тх	v в
	ṣi/ṣī ши	śa/śā, śe, śi/śī, śu/śū шя, ше, ші, шю	на початку слова й після голосної я, яй, е, ї, йо, ю після d/ḍ, l, n/ṇ/ñ, s, ś, t/ṭ ья, ьй, ьє, ьї, ьйо, ью з ṣ, що їм передуює шя, шй, ше, шї, шйо, шю після інших приголосних 'я, 'яй, 'е, 'ї, 'йо, 'ю		
у решті випадків a/ā, ai, e, i/ī, o, u/ū а, ай, е, і, о, у					

Післямова

Запропоновані правила сформульовані після тривалого обговорення з різними фахівцями. Головні відмінності українського написання від написання російською мовою стисло проілюструємо таблицею.

Санскрит	Українське написання	Російське написання
g (gāndharva)	г (гандгарва)	г (гандхарва)
h (mahābhārata, himālaya)	г (Магабгарата, Гімалаї)	х (Махабхарата), у деяких словах г (Гімалаї)
jh, dh/dh, bh (dharma)	джг, дг, бг (дгарма)	джх, дх, бх (дхарма)
gh (maghavan)	г (Магаван)	гх (Магхаван)
śi (śiva)	ши (Шіва)	ши (Шива), іноді ши (Щива)
ṣi (ṣiḍga)	ши (шидга) у решті випадків санскритське і передається українською літерою і	ши (шидга)
śa, śe, śu (śakti)	шя, ше, шю (шякті)	ша, ше, шу (шакти), іноді ца, це, чу (щакти)
ṛ, ṛ (Kṛṣṇa)	ри, ли (Кришна)	ри, ли (Кришна)
ñ перед приголосним (pañca)	нь (паньча)	н (панча)
	Перед я, є, і, ю після приголосних (крім d/d, t/t, s, ś, l, n/ṅ/ñ/ñ) ставиться апостроф (санкх'я)	ь (санкхья)

У правилах обґрунтовані нововведення поєднуються з розумним консерватизмом. Усі запропоновані варіанти написання вже більш чи менш широко застосовуються (чи застосовувалися) на практиці. Автор зобов'язується дотримуватися цих правил навіть при написанні тих слів, які звик писати інакше²⁵, закликає читачів чинити так само й готовий надавати допомогу з транслітерації й транскрипції санскритської термінології. Хоча, наприклад, написане згідно з фонетичним принципом ім'я *Гришикеша* (hṛṣīkeśa) відрізняється від зросійщеного написання *Хрішікеша* й може сприйматися як незвичне, але це не є суттєвим порушенням історичного принципу, оскільки до слова *Хрішікеша* звук дуже невеликий відсоток україномовних читачів, причому освітній рівень звиклих зазвичай дозволяє перелаштуватися на українське написання.

¹ Деякі недоліки породжені принциповими обмеженнями російської мови (від яких вільна українська мова), тоді як інші мають історичне походження.

² Наприклад, на сторінці “Бхагіратхі → Бгагіратгі” розділу Вікіпедії “Перейменування статей” (4.01.2010) після найрізноманітніших пропозицій прозвучало: “Давайте хай хтось знову напише до Інституту мовознавства... і все з'ясується раз і назавжди”.

³ Д. Луценко починав вивчати санскрит у К. Довбні, а продовжив під час стажування в Техаському університеті. Викладав санскрит на мовних курсах фонду “Далекий Схід”; серед учнів були С. Капранов і Ю. Завгородній [Завгородній 2006].

⁴ Вірама ставиться внизу після приголосної як знак того, що там немає *a*, наприклад क (ka) і क् (k).

⁵ У ході обговорення пролунала пропозиція (з посиланням на “Проект правопису 99” [Український правопис 1999]) передавати *av* перед приголосним і на кінці слова як *ав*. Але санскритський правопис врегулює це питання прямо протилежним чином: *av* перед будь-яким голосним автоматично переходить у *āv*, наприклад: tau + ubhau = tāv ubhau (“вони обидва”).

⁶ Оскільки в англійських виданнях пояснюється, що *ñ* – це англ. *ng* ([ŋ], як у *sing*), інколи зустрічається українське написання *нг*. Але це очевидна помилка, потрібно писати просто *н*, наприклад *панка* (pañka “мул, болото”).

⁷ На практиці дволітерне позначення придихових не призводить до двозначності, оскільки сполучення приголосного зі звичайним *h* у середині слова неможливі (і навіть на межах слів зустрічаються надзвичайно рідко) [Залізник 1987].

⁸ Інформація надана Ю. Завгороднім.

⁹ Однак треба віддати належне українським “свідкам Єгови”: вони принаймні пишуть на початку слова літеру для йотованого звука – на відміну від росіян, які продовжують писати *Иегова*, звинувачуючи своїх українських одновірців у тому, що ті начебто пишуть *Эгова*. (З таким незнанням українського алфавіту автор зіткнувся під час бесіди в Криму з місцевими вуличними проповідниками, яка відбулася у 2010 році, коли ця релігійна конфесія ще не була там заборонена.)

¹⁰ Колись автор статті, навчаючись на першому курсі московського вишу, за звичкою автоматично написав в аудиторії на дошці прізвище *Енгельс* з української літери *e*, а не російської *э*. Це було сприйнято як антирадянський кримінал.

¹¹ Такий психологічний стан посилюється, імовірно, тією обставиною, що в українській мові подвоєнням приголосних часто позначається подовження приголосного звука, а тут ми маємо дві майже однакові літери, яким відповідають зовсім різні звуки.

¹² Хоча з 1933-го по 1990 рік літера *r* була силоміць вилученою з української абетки, у зазначених таблицях вона все ж присутня як фонетичний знак.

¹³ Для повноти картини треба навести ще одну пропозицію: передавати *gh* як *r*. Однак *gh* та [r] зближує те, що їхня вимова супроводжується струменем повітря; їх (на відміну від [r]) можна “протягти”.

¹⁴ Коментар у групі “Український санскрит” соціальної мережі Фейсбук від 13.11.2017.

¹⁵ Той факт, що санскритські придихові приголосні [кх], [чх], [тх] і т. д. насправді не є парами звуків [к]-[х], [ч]-[х], [т]-[х] і т. д., добре ілюструє така бувальщина. Радянський турист хоче купити в Індії те, що він називає “дхоті” (dhotī). Але продавець його не розуміє: “Di-khoti?? What is di-khoti?” – “Ну госпаді, да проста дхоті, вмєста штанов вакрук бьодер абмативаєца!” (показує руками) – “Ah, d’oti!” (російське речення наведено українською практичною транскрипцією).

¹⁶ Якщо у виданні замість латинської транслітерації використовується кирилична, то використання уточнювальної транслітерації з буквосполученням *гг* цілком можливе, наприклад: “Сину Бгіми дали ім’я Гатоткача (*ггатоткача*)”. (У формальній транслітерації можливі будь-які системи символів. Наприклад, у транслітерації за системою “Гарвард-Кіото” звуки *ś*, *ñ*, *ṅ* позначаються літерами *z*, *J*, *G*).

¹⁷ Ім’я богині Ганги та небесної ріки, яку вона уособлює, пишеться як *Ганга*.

¹⁸ Певний час деякі російські автори передавали *ś* літерою *щ* (наприклад, *Щива*), оскільки в російській мові *щ* вимовляється як довге м’яке [ш’ш’], проте таке написання не прижилося (хоча іноді зустрічається й досі). Для української мови воно зовсім не придатне, оскільки українське *щ* вимовляється як тверде [шч].

¹⁹ Інформація надана Ю. Завгороднім.

²⁰ *Війя* – дишло у воловому возі.

²¹ Оскільки в практичній транскрипції гінді латинкою за системою Королівського географічного товариства ця лігатура передається як *gy*, доволі поширеним стало написання, наприклад, *г’я* (jā). Але в цій системі аналогічно позначається й м’яке *ñ* – *ny*. Таким чином, схоже, що при передачі цієї лігатури з мови гінді (не санскриту) апостроф зайвий і треба писати просто *гя*.

²² Щодо індійських географічних назв “Инструкция по передаче на картах географических названий с хинди” (М., 1959, параграф 40) запроваджує правило: “Складні географічні назви, які складаються з двох чи кількох слів, пишуться одним словом без дефісів, якщо кількість складів не перевищує п’яти”. Утім, там наводиться також перелік винятків з цього правила.

²³ Опріч іншого, після голосної в іноземних словах пишеться *i* (а не *і*) [Український правопис 2012, § 4.4].

²⁴ Написання індійських географічних назв, які складаються з двох чи більше слів, планується приділити увагу в наступній статті, присвяченій мові гінді.

²⁵ Зокрема, до обговорення цих правил автор у своїх перекладах передавав *h* як *x*, а не *г* (щоб не плутати з *gh*), користуючись такою “шпаринкою”: “В окремих словах англійського походження *h* передається літерою *x*: *хобі, хоккей, хол*” [Український правопис 2012, § 87].

ЛІТЕРАТУРА

Антологія літератур Сходу / Упорядкування, вступ. ст. та прим. А. Ковалівського. Харків, 1961.

Аулова Р. А. Учебник языка хинди. Для первого года обучения. Ташкент, 1969.

Бюлер Г. Руководство к элементарному курсу санскритского языка. Стокгольм, 1923.

Вакуленко М. О. Правило “дев’ятки” в контексті слов’янських і неслов’янських паралелей української мови // *Мовознавство*, 2009, № 10.

Дудка О. О., Шевелєва Л. А. Українська мова. Довідник. Харків, 2010.

Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Склярєнко В. Г. Історія української мови: Фонетика. Київ, 1979.

Завгородній Ю. Ю. Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.). Київ, 2013.

Завгородній Ю. Ю., Луценко Д. О. “Вайшешика-сутри” Канади: (I.1.1–48). Переклад та історико-філософський коментар // *Філософська думка*, 2006, № 6.

Зализняк А. А. Грамматический очерк санскрита // Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь. Москва, 1987.

Індія: давнина і сучасність / Відп. наук. ред. О. І. Лукаш. Київ, 2016.

Іванов В. В., Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, 1984.

Инструкция по передаче на картах географических названий с хинди. Москва, 1959.

Калідаса. Шякунтала / Переклад з передмовою й примітками Гната Хоткевича // Антологія літератур Сходу. Харків, 1961.

Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ, 2001.

Кочергина В. А. Учебник санскрита. Москва, 1994.

Леся Українка. Стародавня історія східних народів. Катеринослав, 1918.

Наливайко С. І. Міфи давньої Індії. Київ, 1992.

Наливайко С. І. Навчальний посібник з мови хінді. Київ, 1997.

Панчатантра: П’ять кошків житейської мудрості. Шукасапаті: Сімдесят оповідок панугу / Перекл. із санскриту Ігоря Серебрякова і Тамари Іваненко. Київ, 1988.

Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970.

Пономарів О. Д. Фонема *z* та *g*. Словник і коментар. Київ, 1997.

Риттер П. Шякти. Шякунтала. Шянкара // *Энциклопедический словарь Гранат*. Москва, 1929.

Рудой В. И., Островская Е. П. Санскрит в индийской культуре // *Санскрит*. Санкт-Петербург, 1999.

Самійленко В. Чужомовні слова в українській мові. Київ, 1918.

Українська радянська енциклопедія [в 12 т.]. Т. 10. Київ, 1983.

Український правопис. Київ, 2012.

Український правопис. Проект найновішої редакції. Київ, 1999.

Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. Т. 38. Київ, 1983.

Шохин В. К. Брахманистская философия. Начальный и раннеклассический периоды. Москва, 1994.

Allen W. S. *Phonetics in Ancient India*. Oxford, 1953.

Apte Vaman Shivram. *The Student’s Sanskrit-English Dictionary*. Delhi, 1970.

Bopp Franz. *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen*. Berlin, 1833.

Coulson Michael. *Sanskrit, An Introduction to the Classical Language*. London, 1976.

Ellis Alexander J. *On early English pronunciation*. Part IV. London, 1874.

Monier-Williams M. *A Sanskrit-English dictionary: Etymologically and philologically arranged with special reference to Cognate indo-european languages*. Oxford, 1899.

Whitney William Dwight. *A Sanskrit grammar including both the classical language, and the older dialects, of Veda and Brahmana*. Leipzig, 1879.

REFERENCES

- Antolohiya literatur Skhodu* (1961), A. Kovalivs'kyi A. (Ed.), National University of Kharkiv, Kharkiv. (In Ukrainian).
- Aulova R. (1969), *Uchebnik yazyka khindi. Dlya pervogo goda obucheniya*, Ukituvchi, Tashkent. (In Russian).
- Bühler G. (1923), *Rukovodstvo k elementarnomu kursu sanskritskogo yazyka*, Hasse W. Tullberg, Stockholm. (In Russian).
- Vakulenko M. O. (2009), "Pravylo 'dev'yatky' v konteksti slov'yans'kykh i neslov'yans'kykh paraleley ukrayins'koyi movy", *Movoznavstvo*, No. 10, pp. 21–27. (In Ukrainian).
- Dudka O. O., Shevlyeva L. A. (2010), *Ukrayins'ka mova. Dovidnyk*, Parus-Druk, Kharkiv. (In Ukrainian).
- Zhovtobryukh M. A., Rusanivs'kyi V. M., Sklyarenko V. H. (1979), *Istoriya ukrayins'koyi movy: Fonetyka*, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Zavorodniy Yu. Yu. (2013), *Retseptsiya indiy'skoyi filosofiyi v Ukrayini. Liniya Ved (1840–1930-ti rr.)*, Institute of Philosophy, Kyiv. (In Ukrainian).
- "Vaiśeshika-sutras of Kanada (I.1.1–48), Translated and commented by Y. Zavorodniy and D. Lucenko" (2006), *Filosofs'ka dumka*, No. 6, pp. 90–124. (In Ukrainian).
- Zaliznyak A. A. "Grammaticheskiy ocherk sanskrita", in Kochergina V. A. (1987), *Sanskritskorusskiy slovar'*, Russkiy yazyk, Moscow, pp. 785–895. (In Russian).
- Indiya: davnya i suchasnist'* (2016), Institute of World History, Kyiv. (In Ukrainian).
- Ivanov V. V., Gamkrelidze T. V. (1984), *Indoyevropeyskiy yazyk i indoyevropeytsy. Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskyy analiz prayazyka i protokul'tury*, Tbilisi University, Tbilisi. (In Russian).
- Instruktsiya po peredache na kartakh geograficheskikh nazvaniy s khindi* (1959), Central Research Institute of Geodesy, Aerial Photography and Cartography, Moscow. (In Russian).
- Kalidasa, "Śakuntalā" (1961), Translated by H. Khotkevych, in *Antolohiya literatur Skhodu*, National University of Kharkiv, Kharkiv. (In Ukrainian).
- Kocherhan M. P. (2001), *Vstup do movoznavstva. Pidruchnyk dlya studentiv filolohichnykh spetsial'nostey vyshchyykh navchal'nykh zakladiv*, Akademia, Kyiv. (In Ukrainian).
- Kochergina V. A. (1994), *Uchebnik sanskrita*, Filologiya, Moscow. (In Russian).
- Lesya Ukrayinka (1918), *Starodavnya istoriya skhidnykh narodiv*, Visman & Mordilevych, Katernoslav. (In Ukrainian).
- Nalyvayko S. I. (1992), *Mify davn'oyi Indiyi*, Veselka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Nalyvayko S. I. (1997), *Navchal'nyy posibnyk z movy khindi*, Taras Shevchenko National University, Kyiv. (In Ukrainian).
- Panchatantra: P'yat' koshykyv zhyteys'koyi mudrosti. Shukasaptati: Simdesyat opovidok papuhy* (1988), Translated by I. Serebryakov and T. Ivanenko, Dnipro, Kyiv. (In Ukrainian).
- Perebyynis V. S. (1970), *Kil'kisni ta yakisni kharakterystyky systemy fonem suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Ponomariv O. D. (1997), *Fonemy z ta r. Slovnnyk i komentar*, Prosvita, Kyiv. (In Ukrainian).
- Ritter P. (1929), "Śakti. Śakuntala. Śankara" in *Encyclopedic dictionary Granat*, Rus. Bibliographic Institute Granat, Moscow, columns 540–542. (In Russian).
- Rudoy V. I., Ostrovskaya E. P. (1999), "Sanskrit v indiy'skoy kul'ture", in *Sanskrit*, Lan, Saint Petersburg, pp. 5–19. (In Russian).
- Samiylenko V. (1918), *Chuzhomovni slova v ukrayins'kiy movi*, Shliakh, Kyiv. (In Ukrainian).
- Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya* (1983), Vol. 10, Main office of the Ukrainian Soviet Encyclopedia, Kyiv. (In Ukrainian).
- Ukrayins'kyi pravopys* (2012), Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Ukrayins'kyi pravopys. Proyeht naynovishoyi redaktsiyi* (1999), Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Franko I. (1983), *Collected works in 50 volumes*, Vol. 38, Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Shokhin V. K. (1994), *Brakhmanistskaya filosofiya. Nachal'nyy i ranneklassicheskiy periody*, Vostochnaya lityeratura, Moscow. (In Russian).
- Allen W. S. (1953), *Phonetics in Ancient India*, Oxford University Press, Oxford.
- Apte Vaman Shivram (1970), *The Student's Sanskrit-English Dictionary*, Motilal Banarsidass Publishers, Delhi.

Bopp Franz (1833), *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen*, Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Coulson Michael (1976), *Sanskrit, An Introduction to the Classical Language*, Hodder and Stoughton, London.

Ellis Alexander J. (1874), *On early English pronunciation*, Part IV, Trübner & Co, London.

Monier-Williams M. (1899), *A Sanskrit-English dictionary: Etymologically and philologically arranged with special reference to Cognate indo-european languages*, The Clarendon Press, Oxford.

Whitney William Dwight (1879), *A Sanskrit grammar including both the classical language, and the older dialects, of Veda and Brahmana*, Breitkopf and Härtel, Leipzig.

Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові

Д. В. Бурба

Стаття присвячена уніфікації написання українською мовою санскритських власних назв і термінів. Автор розглядає столітню історію цього питання, залучаючи написані на початку ХХ ст. тексти таких відомих українських письменників, як Іван Франко й Леся Українка, і таких українських вчених, як М. Я. Калинович, П. Г. Ріттер, О. П. Баранников.

Стаття стисло знайомить з фонетичною системою санскриту. Пояснюється принципова різниця між точною транслітерацією санскриту з використанням діакритичних знаків і практичною українською транскрипцією. При формулюванні правил відтворення санскритських слів засобами української мови автором урахувалися фонетичний, морфологічний, історичний та розрізняльний принципи, однак визначальними були санскритська й українська фонетика та український правопис. Особливу увагу приділено передачі дзвінких придихових *gh, jh, dh, dh, bh*, складотворчих *r* і *l*, дзвінкого *h*, палатального *ñ* та носового *m* (анусвари), а також йотованих голосних. Запропоновано розрізняти палатальний *ś* і церебральний *ṣ*. Розглядаються проблеми надання українським запозиченням із санскриту певного граматичного роду. Окремо подані правила написання складних слів, а також правила переносу. Наведені приклади утворення українських прикметників від санскритських іменників. Сформульовані правила стисло дубльовані в компактній таблиці, яка дає змогу автоматично переходити від міжнародної системи транслітерації санскриту (International Alphabet of Sanskrit Transliteration) до практичної української транскрипції.

Написанню статті передувало тривале обговорення її змісту з фахівцями з української мови, санскриту та мови гінді, а також індіями та українськими науковцями, у сферу інтересів яких входить індологія.

Ключові слова: санскрит, термінологія, транскрипція, транслітерація, український правопис

Практическая транскрипция санскритских имен собственных и терминов в украинском языке

Д. В. Бурба

Статья посвящена унификации написания на украинском языке санскритских имен собственных и терминов. Автор рассматривает столетнюю историю этого вопроса, привлекая написанные в начале ХХ в. тексты таких известных украинских писателей, как Иван Франко и Леся Украинка, и таких украинских ученых, как М. Я. Калинович, П. Г. Риттер, А. П. Баранников.

Статья кратко знакомит с фонетической системой санскрита. Объясняется принципиальное отличие точной транслитерации санскрита с использованием диакритических знаков от практической украинской транскрипции. При формулировке правил воспроизведения санскритских слов средствами украинского языка автором учитывались фонетический, морфологический, исторический и отличительный принципы, однако определяющими были санскритская и украинская фонетика и украинское правописание. Особое внимание уделено передаче звонких придыхательных *gh, jh, dh, dh, bh*, слогаобразующих *r* и *l*, звонкого *h*, палатального *ñ* и носового *m* (анусвары), а также йотированных гласных. Предложено различать палатальный *ś* и церебральный *ṣ*. Рассматриваются проблемы придания

украинским заимствованиям из санскрита определенного грамматического рода. Отдельно даны правила написания сложных слов, а также правила переноса. Приведены примеры образования украинских прилагательных от санскритских существительных. Сформулированные правила кратко дублированы в компактной таблице, которая дает возможность автоматически переходить от международной системы транслитерации санскрита (International Alphabet of Sanskrit Transliteration) к практической украинской транскрипции.

Написанию статьи предшествовало длительное обсуждение ее содержания со специалистами по украинскому языку, санскриту и языку хинди, а также с индийцами и украинскими учеными, в сферу интересов которых входит индология.

Ключевые слова: санскрит, терминология, транскрипция, транслитерация, орфография

Стаття надійшла до редакції 17.12.2017